

سلافة

1721

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ مدرک کارشناسی ارشد

رشته تاریخ اسلام

عنوان:

احمد بن ابی دؤاد و چالش‌های سیاسی و فکری

نیمه اول قرن سوم هجری

استاد راهنما: آقای دکتر علیمحمد ولوی

استاد مشاور: آقای دکتر حسین مفتخری

دانشجو: لیلا احسانی

شهریور ۱۳۸۷

۱۰۶۲۸۱

۱۷۱۱۱۰۳۲۴۵
۱۷-۶-۲۸

۱۳۸۷ / ۱۰ / ۲۸

کتابخانه مرکزی
موسسه عالی پژوهش

تقدیم به:

روح بلند مادرم که

گام‌هایش طنین شکفتن را جاری ساخت و
دست‌هایش چه روشن، تاریکی‌هایم را دور ساخت.

پدر بزرگوارم

همسر مهربانم

خواهران خوبم و

برادرم امید که نگاهش امید بخش است.

«فهرست مطالب»

صفحه	عنوان
۱.....	مقدمه:
۳.....	فصل اول: مبانی پژوهش
۴.....	۱-۱: مسأله پژوهش
۶.....	۱-۲: پرسشهای پژوهش
۶.....	۱-۳: فرضیه‌های پژوهش
۶.....	۱-۴: نقد پیشینه پژوهش
۱۱.....	۱-۵: تعریف و تحدید واژگان پژوهش
۱۵.....	۱-۶: بررسی و نقد منابع پژوهش
۱۵.....	۱-۶-۱: کتب رجالی و طبقات
۱۶.....	۱-۶-۲: کتب تاریخی
۱۶.....	۱-۶-۲-۱: تواریخ اختصاصی
۱۸.....	۱-۶-۲-۲: تواریخ عمومی
۲۰.....	۱-۶-۲-۳: تواریخ محلی
۲۲.....	۱-۶-۳: منابع فرق و مذاهب
۲۳.....	فصل دوم: شرح حال، اقدامات سیاسی و وضعیت سیاسی و فکری زمان احمد بن ابی دؤاد
۲۴.....	۲-۱: نسب احمد بن ابی دؤاد
۲۶.....	۲-۲: زادگاه ابن ابی دؤاد و تحصیلات وی
۲۸.....	۲-۳: پدر و فرزندان ابن ابی دؤاد
۳۰.....	۲-۴: سرانجام کار ابن ابی دؤاد
۳۲.....	۲-۵: خصوصیات اخلاقی احمد بن ابی دؤاد
۳۵.....	۲-۶: ترفندهای سیاسی ابن ابی دؤاد برای رهایی از شرایط دشوار
۳۷.....	۲-۷: وضعیت فکری زمان احمد بن ابی دؤاد

- ۲-۸: دیدگاه‌های کلامی ابن ابی دؤاد..... ۴۰
- ۲-۹: جایگاه احمد بن ابی دؤاد در علم..... ۴۴
- ۲-۱۰: وضعیت سیاسی زمان احمد بن ابی دؤاد..... ۴۷
- ۲-۱۱: احمد بن ابی دؤاد در عرصه سیاست..... ۵۳
- ۲-۱۱-۱: جایگاه سیاسی ابن ابی دؤاد در زمان مأمون..... ۵۳
- ۲-۱۱-۲: جایگاه سیاسی ابن ابی دؤاد در زمان معتصم..... ۵۶
- ۲-۱۱-۲-۱: محاکمه احمد بن حنبل..... ۵۶
- ۲-۱۱-۲-۲: محاکمه فقهای شافعی مصر..... ۶۱
- ۲-۱۱-۲-۳: رابطه احمد بن ابی دؤاد با شیعیان..... ۶۲
- ۲-۱۱-۲-۴: رابطه احمد ابن ابی دؤاد با افشین..... ۶۴
- ۲-۱۱-۲-۵: میزان نفوذ ابن ابی دؤاد در معتصم..... ۶۹
- ۲-۱۱-۳: جایگاه سیاسی احمد بن ابی دؤاد در زمان واثق..... ۷۲
- ۲-۱۱-۳-۱: امتحان اسرای مسلمان دربارہ موضوع خلق قرآن..... ۷۳
- ۲-۱۱-۳-۲: شورش احمد بن نصر در برابر نظریه خلق قرآن..... ۷۴
- ۲-۱۱-۳-۳: امتحان برخی از فقها در زمان واثق..... ۷۸
- ۲-۱۱-۳-۴: دشمنی ابن ابی دؤاد با عبدالملک بن زیات..... ۸۰
- ۲-۱۱-۴: جایگاه سیاسی ابن ابی دؤاد در زمان متوکل..... ۸۲

فصل سوم: بررسی تاثیر چالش بین عقل‌گرایی و نقل‌گرایی بر قدرت‌گیری احمد بن ابی

دؤاد..... ۸۷

- ۳-۱: اختلاف در روش برخورد عقل‌گرایان و نقل‌گرایان با مبانی دینی و اصول مذهبی ... ۸۹
- ۳-۲: موضع‌گیری نقل‌گرایان و عقل‌گرایان در مقابل یکدیگر..... ۹۳
- ۳-۳: بررسی تاثیر اختلاف عقل‌گرایان و نقل‌گرایان بر سر حدوث و قدم کلام الله، و تاثیر آن بر قدرت‌گیری ابن ابی دؤاد..... ۹۶
- ۳-۴: رویکرد خلفای سه‌گانه نسبت به موضوع خلق قرآن..... ۱۰۰
- ۳-۵: چرخش متوکل به اهل حدیث و تضعیف عقل‌گرایان..... ۱۰۹

فصل چهارم: بررسی تاثیر اختلافات درونی حاکمیت عباسی بر قدرت‌گیری احمد بن ابی

دؤاد..... ۱۱۳

۴-۱: ورود مجدد ایرانیان در ساختار قدرت..... ۱۱۵

۴-۲: ورود شیعیان به تعاملات سیاسی در اثر سیاست اتخاذ شده از سوی مأمون..... ۱۲۰

۴-۳: چالش بین عقل‌گرایی و سنت‌گرایی..... ۱۲۲

۴-۴: ورود ترکان در ساختار قدرت عباسی..... ۱۲۳

فصل پنجم: بررسی تأثیر غلبه تمایل بخشی از حاکمیت عباسی به علوم بیگانه بر قدرت‌گیری

احمد بن ابی دؤاد..... ۱۲۹

۵-۱: وضعیت علم در صدر اسلام..... ۱۳۱

۵-۲: توجه خلفای اموی به گسترش علم..... ۱۳۱

۵-۳: توجه خلفای عباسی به گسترش علم..... ۱۳۳

۵-۴: چگونگی وضعیت علم تا زمان هارون الرشید..... ۱۳۳

۵-۵: وضعیت علم در زمان هارون الرشید..... ۱۳۷

۵-۶: عدم قدرت‌گیری معتزله در زمان هارون..... ۱۴۱

۵-۷: تأثیر علوم ملل دیگر بر قدرت‌گیری معتزله در اواخر دور هارون و اوائل دوره

مأمون..... ۱۴۴

۵-۸: تأثیر رونق نهضت ترجمه در زمان مأمون بر قدرت‌گیری احمد بن ابی دؤاد..... ۱۴۷

۵-۹: استمرار رونق ترجمه در زمان معتصم و واثق و قدرت‌گیری ابن ابی دؤاد..... ۱۵۲

نتیجه:..... ۱۵۵

فهرست منابع و مآخذ..... ۱۵۷

چکیده:

احمد بن ابی دؤاد از معتزلیان بغداد بود که در نیمه اول قرن سوم هجری بطور جدی وارد عرصه سیاست شده، با طرح موضوع خلق قرآن و به دست‌گیری منصب قضاوت زمینه‌ساز تحولات سیاسی در جامعه اسلام شد.

استمرار سلطه و نفوذ احمد بن ابی دؤاد قریب نیم قرن بر حاکمیت عباسی مرهون تحولات بسیاری در جهان اسلام بود. با توجه به تحولات سیاسی و فکری این دوره سعی شد تا تأثیر عواملی مانند اختلافات درونی خاندان عباسی، توجه بخشی از حاکمیت عباسی به علوم بیگانه و چالش بین عقل‌گرایی و نقل‌گرایی بر قدرت‌گیری احمد بن ابی دؤاد مورد بررسی قرار گیرد.

با استفاده از تبیین و تحلیل محتوایی حوادث تاریخی، می‌توان دریافت که مأمون پس از قتل برادرش امین، بر آن شد تا برای تثبیت خلافت خود، به معتزله توسل جوید. چرخش مأمون به معتزله برای استمرار خلافت خویش، خشم جناح سنت‌گرا را برانگیخته، این دو را به چالش واداشت. در این جدال، جانبداری حاکمیت از معتزله موجب تفوق معتزله و در نتیجه قدرت‌گیری احمد بن ابی دؤاد شد. از سوی دیگر با توجه به رونق نهضت ترجمه در زمان مأمون و گسترش بیت‌الحکمه، معتزله بیش از پیش با علوم فلسفی آشنا شده، در فن جدال تبحر یافته، بهره‌گیری حاکمیت عباسی از معتزله برای تفوق بر مخالفان فکری خویش، باعث قدرت‌گیری ابن ابی دؤاد شد.

کلید واژه‌ها: چالش سیاسی، تحولات سیاسی، قدرت، گرایش به علوم بیگانه، موقعیت

مقدمه:

در این پژوهش کوشش می‌شود به بررسی جایگاه و نقش احمد بن ابی دؤاد در تحولات سیاسی و فکری نیمه اول قرن سوم هجری پرداخته شود.

اگر بخواهیم زندگی احمد بن ابی دؤاد را در زوایای مختلف مورد بررسی قرار دهیم ناگزیر باید علل و عواملی که باعث قدرت‌گیری وی شد را مورد پژوهش قرار گیرد. عوامل بسیاری در قدرت‌گیری احمد دخیل بود بویژه اینکه در این دوره دین و سیاست درهم آمیخته بودند. در پژوهش سعی شده تا برخی از عواملی که باعث قدرت‌گیری وی تبیین و تعیین شود.

فصل اول به مبانی پژوهش اختصاص یافته و در فصل دوم به شرح حال زندگی احمد بن ابی دؤاد پرداخته شده است. در فصول سوم به بررسی تأثیر چالش بین عقل‌گرایی و نقل-گرایی بر قدرت‌گیری احمد پرداخته، در فصل چهارم اختلافات داخلی عباسیان بر قدرت‌گیری احمد را مورد بررسی قرار داده و در فصل پایانی به بررسی تأثیر گرایش مأمون و بخشی از حاکمیت عباسی به علوم بیگانه بر قدرت‌گیری احمد می‌پردازد.

چنانچه می‌دانیم بررسی زوایای مختلف زندگی افراد و قضاوت درباره ایشان کاری بس دشوار است خصوصاً اینکه در منابع تاریخی کمتر به تفصیل زندگی وی در تمامی جوانب پرداخته شده، تنها برخی از اقدامات سیاسی صورت گرفته توسط وی را تشریح کرده‌اند.

در پایان وظیفه خود می‌دانم از زحمات استاد ارجمندم جناب آقای دکتر ولوی که با راهنمایی‌های بجا و شایسته‌ی خود، نویسنده را نه تنها در تدوین و نگارش رساله حاضر بلکه در طول دوره تحصیل یاری نمودند، همچنین از استاد گرامی، جناب آقای دکتر مفتخری که به خاطر راهنمای‌های ارزنده‌شان که در نگارش این رساله کارآمد بود، قدردانی کنم. همچنین از خانواده محترم بویژه پدر زحمتکش و همسر مهربانم به دلیل زحمات بسیاری که متحمل شدند صمیمانه تشکر می‌کنم.

فصل اول:

مبانی پژوهش

۱-۱: مسأله پژوهش

احمد بن ابی دؤاد مکنی به ابو عبدالله، از معتزلیان بغداد بود که برخی وی را از بنیانگذاران ماجرای محنه در جهان اسلام می‌دانند. وی در اواخر قرن دوم و اوائل قرن سوم هجری، درست زمانی که جریان‌های فکری مختلف در حال شکل‌گیری و تدوین مبانی فکری خود بودند و دستگاه خلافت عباسی، درگیر اختلافات داخلی بوده، دو پسر هارون الرشید، یکی نماینده سنت‌گرایان و دیگری نماینده عقل‌گرایان شده بودند، وارد دستگاه خلافت شد. مأمون که به دلیل قتل برادرش امین، جانشین قانونی خلافت، حمایت جناح سنت‌گرا را از دست داده بود، برای تثبیت پایه‌های خلافت خود، چاره‌ای جز توسل به اهل اعتزال نداشت. لذا موقعیت پیش آمده موجب شد تا ابن ابی دؤاد در کسوت کلام به دستگاه حاکمه نزدیک و با بهره‌گیری از هوش و ذکاوتی بالایی که داشت، در صدر یکی از مناصب حساس دولتی، یعنی قاضی القضاتی قرار گرفته از این طریق زمینه‌ساز تحولاتی بنیادین و دامنه‌دار سیاسی در جهان اسلام شود.

از دیگر سو با توجه به اینکه با به خلافت رسیدن مأمون که فردی دانش‌دوست بود، نقل و ترجمه علوم و معارف ملل دیگر به جامعه اسلامی در زمان وی با وسعت بیشتری دنبال شده، توجه به علوم در این زمان به اوج خود رسید. ورود علوم بیگانه به جهان اسلام و توجه خلفا و اهل دربار به این گونه متون و آشنایی مسلمین با علوم و معارف بیگانه، به خصوص علوم ایرانیان و یونانیان و مذاهب رایج در این مناطق چون یهودیت، مسیحیت، زرتشت، مانوی، مزدکی و... و ترجمه این متون به زبان عربی، نمی‌توان از تأثیر ورود این علوم به جهان

اسلام بر قدرت گیری عقل‌گرایان و معتزله عموماً و احمدبن ابی دؤاد خصوصاً چشم‌پوشی کرد.

در همین دوره زمانی بود که معتزلیان پایه تفکر کلامی را بنا نهاد، همه مسائل را با عقل توجیه و تفسیر می‌کردند و برای نقل ارزش چندانی قائل نبودند. به موازات این جریان، جریان دیگری به نام جریان سنت‌گرایان گسترش یافته، به نقل میدان داده و هر گونه تفسیر عقلانی و دخالت عقل در مسائل دینی و شرعی را مردود می‌دانستند.

در پی این بحث که آیا قرآن حادث است یا قدیم و توجه خاص و طرز تفکر هر کدام از این دو گروه به برخی از آیات قرآن و تفسیرها و برداشت‌های گوناگون این دو گروه، جدال‌هایی پیوسته و مداوم بین این دو دسته جریان داشت. در این زمان مأمون به دلیل مواجهه با بحران سیاسی با اتکا معتزله حکومت خود را بر پا ساخت. این امر موجب نفوذ معتزله به ساختار قدرت عباسی شده، زمینه را برای نفوذ افرادی همچون ابن ابی دؤاد فراهم ساخت. این امر سبب ورود ابن ابی دؤاد به ساختار حاکمیت عباسی و قدرت‌گیری روزافزون او شد. بررسی دقیق و همه‌جانبه اوضاع و احوال سیاسی، علمی و فرهنگی و اجتماعی این دوره بی‌شک سبب فهم علل و عوامل قدرت‌گیری این شخصیت از طرفی و تحولات صورت گرفته توسط این شخصیت از طرف دیگر خواهد شد.

این پژوهش با دو رویکرد متفاوت نسبت به تحولات زندگی فکری و سیاسی احمد بن ابی دؤاد تنظیم و تبیین خواهد شد. در بخش اول این تحقیق جایگاه و نقش احمد بن ابی دؤاد بر تحولات فکری و سیاسی نیمه اول قرن سوم هجری مورد بررسی و مطالعه قرار خواهد گرفت و در بخش دوم این تحقیق که بخش اصلی این پژوهش را تشکیل می‌دهد عوامل

زمینه‌ساز قدرت‌گیری احمد بن ابی دؤاد در دستگاه فکری معتزله و نظام سیاسی خلافت عباسی در نیمه اول قرن سوم هجری بر اساس فرضیات ذیل مورد بررسی و پژوهش قرار خواهد گرفت.

۱-۲: پرسش‌های پژوهش

- ۱- چالش بین عقل‌گرایی و سنت‌گرایی چه تأثیری بر موقعیت احمد بن ابی دؤاد داشت؟
- ۲- اختلافات داخلی عباسیان چه تأثیری بر موقعیت احمد بن ابی دؤاد داشت؟
- ۳- گرایش مأمون و بخشی از حاکمیت عباسی به علوم بیگانه چه تأثیری بر موقعیت احمد بن ابی دؤاد داشت؟

۱-۳: فرضیه‌های پژوهش

- ۱- چالش بین عقل‌گرایی و سنت‌گرایی زمینه‌ساز قدرت‌گیری احمد بن ابی دؤاد را فراهم کرد.
- ۲- اختلافات داخلی عباسیان زمینه‌ساز قدرت‌گیری احمد بن ابی دؤاد را فراهم کرد.
- ۳- غلبه تمایل به علوم بیگانه در حاکمیت عباسی زمینه‌ساز قدرت‌گیری احمد بن ابی دؤاد را فراهم کرد.

۱-۴: نقد پیشینه پژوهش

راجع به مذاهب و فرق مختلف اسلام خصوصاً معتزله کتاب‌ها و مقالات بیشماری نگاشته شده است، لیکن تمامی این کتب به اصول کلی و عمومی این مذهب اشاره کرده، به جزئیات نمی‌پردازند در این کتب و مقالات به نحوه پدید آمدن این فرقه در جهان اسلام و

اصول و آرا و اندیشه‌های کلامی و فکری آنها اشاره شده، تقسیم‌بندی این فرقه به مکاتب گوناگون را یادآور شده‌اند که بیشتر جنبه توصیفی دارد. از آنجا که احمد بن ابی دؤاد یکی از شخصیت‌های برجسته و قابل توجه این مذهب می باشد، بر خلاف دیگر همکیشان تمام تلاش خود را وقف مسائل سیاسی کرده، کمتر درگیر مسائل کلامی شد بنابراین مقاله مستقلی در رابطه با زندگی سیاسی وی نگاشته نشده است. از لابه لای این منابع می توان اطلاعات مفیدی در مورد زندگی و فعالیت‌های او در عرصه‌های مختلف یافت. اما این اطلاعات بسیار ناچیز بوده، با رویکرد توصیفی نگاشته شده‌اند و عاری از هر گونه تحلیل است.

در بین کتب و مقالاتی که در این رابطه نگاشته شده می توان به تاریخ معتزله نوشته جعفری لنگرودی؛ معتزله بصره و بغداد، رشید الخیون؛ فلسفه قدر فی فکر المعتزله، سمیح دغیم؛ ادب المعتزله الی نهاییه القرن الرابع الهجری، عبدالحکیم بلیغ؛ المعتزله، سلیمان سلیم علم الدین؛ المعتزله، زهدی جارالله؛ مقاله معتزله، در دایره المعارف اسلام (Encyclopedia Of Islam)؛ مقالات معتزله و المحنه در سایت اینترنتی Wikipedia the free Encyclopedia و ... اشاره نمود که تنها به اشاره‌ای کوتاه بسنده کرده، به بررسی اقدامات سیاسی و دیدگاه‌های کلامی او نپرداخته، برای تبیین و تعیین جوانب مختلف زندگی ابن ابی دؤاد کارآمد نمی‌باشند. پایان نامه به عنوان بررسی علل و ریشه های عصر محنت نوشته محمد رضایی است که برخلاف نام این پایان نامه، مطالعه ابتدایی بر روی فرقه معتزله انجام داده و عقاید و فرق مختلف این مذهب را شرح داده، تنها در فصل پایانی این پژوهش

اشاره‌ی مختصری در مورد احمد بن ابی دؤاد صرفاً در زمان متوکل که وی از دور مناسبات سیاسی کنار گذاشته شد، دارد.

چندین کتاب و مقاله در این رابطه نگاشته شده که به صورت خیلی خلاصه برخی اقدامات او را شرح داده‌اند. از جمله آنها: می‌توان از کتاب *المحنة* نوشته فهمی جدعان نام برد. مهم‌ترین کتابی است که در این رابطه نگاشته شده است. در این کتاب نویسنده کوشیده به بررسی عمیق حوادث و حیات تاریخی و وقایع دوره محنت، چگونگی ایجاد، علل و سیر حوادث تاریخی مرتبط با آن بپردازد. ابتدا به دلایل مذهبی و سیاسی ایجاد محنه پرداخته و اینکه اعتقادات پیروان ادیان دیگر در مخلوق دانستن قرآن توسط معتزله بی‌تاثیر نبوده است. در فصل مرتبط با محنت است که به نقش و جایگاه احمد بن ابی دؤاد پرداخته شده، همین اشاره کوچک هم تنها اقدامات سیاسی او برای تحمیل عقیده خلق قرآن را شامل می‌شود و یکی از منابع مهم در این بازه است که با رویکرد توصیفی نگاشته شده است. هیچ یک از عوامل تأثیر گذار بر قدرت‌گیری احمد که در این پژوهش بررسی شده را مورد بررسی قرار نداده است.

کتاب *اندیشه سیاسی معتزله* نوشته نجاح حسین که در این کتاب اندیشه سیاسی معتزله را در دو مکتب مجزای بصره و بغداد توضیح داده، تنها به عقیده برخی از شخصیت‌های این مکتب درباره امامت پرداخته و اندیشه‌های سیاسی دو مکتب را بررسی کرده، بطور مجزا به اندیشه کلامی ابن ابی دؤاد اشاره‌ای نکرده است. این کتاب با رویکرد تحلیلی نگاشته شده، ولی برای فهم عقاید احمد بکار نمی‌آید. همین طور کتاب *التاریخ السیاسی للمعتزله فی نهایت القرن الثالث الهجری*، عبدالرحمان سالم که در این کتاب هم ابتدا به شرح پیدایش و

نحوه شکل‌گیری مذهب اعتزال پرداخته، سپس اصطکاک و کشاکش معتزله با دیگر مذاهب را مورد ارزیابی قرار داده است. این کتاب زندگی احمد بن ابی دؤاد را با رویکرد توصیفی آورده، تنها به برخی از اقدامات سیاسی وی در دوره مورد نظر اکتفا کرده، از پرداختن به اوضاع فکری و سیاسی این دوره چشم‌پوشی کرده است.

پایان‌نامه‌ای با عنوان، **خلافت عباسی در زمان متوکل** نوشته عارف فرجامی است که در این پژوهش ابتدا به معرفی و نحوه به قدرت رسیدن متوکل و سپس وضعیت سیاسی، دینی، اجتماعی، اداری و ... زمان متوکل پرداخته و تنها در فصل آخر این پژوهش است که چگونگی وضعیت معتزله در زمان متوکل و علل برکناری و سقوط آنها را مورد بررسی و تبیین قرار داده است. در مورد زندگی احمد بن ابی دؤاد تنها به ذکر معرفی مختصری از زندگی در زمان برکناری وی در زمان متوکل بدون ارائه تحلیل اشاره کرده است. برای شناخت اوضاع سیاسی و فکری زمان احمد اطلاعات درخور توجهی در اختیار خواننده قرار نمی‌دهد.

همین‌طور مقاله معتزله (EI) Encyclopedia Of Islam نوشته D.Gimaret است که در این مقاله به شکل‌گیری مکتب اعتزال توسط واصل بن عطا و تفکیک دو مکتب اعتزال بغداد و بصره، به معرفی چند تن از شخصیت‌های برجسته این مکاتب اشاره کرده سیر تحولی این فرقه را تا زمان حمله مغولان مورد بررسی قرار داده است. بخش حجیمی از این مقاله به بررسی مبانی فکری و اصول پنج‌گانه معتزله اختصاص یافته است. این مقاله نیز همانند سایر مقالات تنها اشاره مختصری به احمد بن ابی دؤاد و طرح اندیشه خلق قرآن توسط وی پرداخته، بدون اینکه نحوه برخورد اهل سنت و دیگر اقلیت

حکومتی را با این اندیشه، و عوامل تأثیرگذار بر قدرت‌گیری وی را مورد مطالعه قرار دهد. به
اوضاع سیاسی فکری زمان او اشاره‌ای نکرده است. مقاله احمد بن ابی دؤاد در
Encyclopedia Of Islam نوشته K.V.Zettersteen تنها به معرفی
احمدابن ابی دؤاد و نفوذی که وی در زمان سه خلیفه عباسی داشته اکتفا کرده، به زندگی او در
زمان متوکل بیشتر تأکید دارد که در زمان این خلیفه معتزله اقتدار خود را از دست داده، مورد
بی‌مهری قرار گرفته، از تمامی مناصب دولتی برکنار شدند، در این مقاله کوتاه‌ترین اشاره‌ای به
نقش وی در جریان ماجرای محنه و اقدامات سیاسی صورت گرفته توسط وی نشده است.
مقاله المحنه در Encyclopedia Of Islam در این مقاله به شروع جریان محنه از
زمان مأمون و جریان داشتن آن در زمان معتصم و واثق یا شدت وحدت بیشتر تا زمان متوکل
که منجر به از بین رفتن این جریان شد پرداخته، از نقش احمد بن ابی دؤاد که از بنیان‌گذران
این جریان بود سخنی به میان نیاورده، از نقش او در این جریان صرف نظر کرده است. در
سایت اینترنتی www.emanway.com در رابطه با زندگی سیاسی و فکری ابن
ابی دؤاد به مطلب در خور توجهی اشاره نشده است. مقاله معتزله و رویکرد عقلانی به دین
نوشته عباس بخشی است که ابتدا به خاستگاه و منشأ پیدایش معتزله و عوامل گسترش تفکر
اعتزال سخن گفته، سپس به پاره‌ای از دستاوردهای مکتب مزبور با رویکرد عقلانی به دین
پرداخته است اما در این رابطه به مطلب مهمی اشاره نکرده است. مقاله دیگری با عنوان عوامل
پیدایش فرقه کلامی معتزله نوشته سعیده السادات شهیدی، همان گونه که از نام آن پیداست
تنها به خاستگاه و منشأ معتزله و عقاید و اندیشه‌های ایشان پرداخته، که با رویکرد توصیفی
نگاشته شده است.

۵-۱: تعریف و تحدید واژگان پژوهش

چالش سیاسی و فکری

چالش : **Challenge** به مبارزه طلبیدن، دعوت به مبارزه، هم‌آوردخواهی است.^۱ همچنین به معنای توضیح خواستن و یا بازخواست کردن نیز آمده است.^۲ چالش به معنی شخص، حریف یا رقیب را به به ستیزه فراخواندن و برانگیختن او به آنکه کاردانی و شایستگی خود را ثابت کند.^۳ چالش سیاسی دو یا چند گروه را به یکدیگر مرتبط می‌سازد که بین این گروه‌ها فاصله و افتراقی از نظر وضع و جایگاه سیاسی وجود دارد. همچنین زمینه مشترکی حاوی اصطکاک و منافع که در آن مخالفت‌ها بروز می‌کند وجود دارد.

چالش فکری: حوزه تفکر فکری همیشه با چالش روبروست. در جامعه اسلامی این تفکر که درک و فهم مسائل تنها از طریق قرآن و سنت میسر است و هر روشی جز آن بدعت است، از سوی اکثریت جامعه پذیرفته شد. با تشکیل فرقه عقل‌گرای اعتزال، این روش به نقادی جدی کشیده شد. اصحاب سنت برای دفاع از مواضع فکری خود برانگیخته شده و خواستند از آن در برابر عقل‌گرایان دفاع کنند. بنابراین چالش فکری در این پژوهش به این معناست.

موقعیت: **state** مقام، شأن، حالت، رتبه

موقعیت عبارت است از وضعیتی که انسان یا حیوان در آن واقع است و بر وضع موجود در مقایسه با شرایط عینی که آن را احاطه کرده است اطلاق می‌شود. موقعیت در جامعه‌شناسی و

^۱ - رضا دلاوری، فرهنگ لغات و اصطلاحات علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، قم، انتشارات دلاوری، چاپ اول ۱۳۷۸، ص ۶۲؛

مهدی نوروزی خیابانی، فرهنگ لغات و اصطلاحات سیاسی، تهران، نشر نی، چاپ هشتم ۱۳۷۹، ص ۴۳؛ آقابخشی، همان، ص ۵۳.

^۲ - مسعود مطهری‌فر، فرهنگ علوم سیاسی و مطبوعاتی، ویراستار علی بهرامی، قم، چاپخانه حافظ، چاپ اول ۱۳۵۷، ص ۱۰۸.

^۳ - آقابخشی، همان، ص ۵۳.

روان‌شناسی عبارت است از وضع موجود زنده یا فرد انسانس از جهت تأثیر متقابل او در زمانی خاص یا محیط اجتماعی، طبیعی و فکری خود. هرگاه موقعیت را بر رابطه‌ای که بین یک موجود و سایر موجودات برقرار است، اطلاق نمائیم بر موقعیت کامل او دلالت دارد.^۱

شاخص‌های موقعیت در این پژوهش تنها از جنبه سیاسی و فکری بررسی شده است.

موقعیت سیاسی: که مسایل مربوط به ساخت دولت، ترتیب امور در کشور، رهبری طبقات، کشاکش بر سر قدرت سیاسی میان گروه‌های بانفوذ و غیره است.^۲

اگر بخواهیم شاخص‌های سیاسی و فکری یک شخص در اجتماع را تعیین و تبیین کنیم، باید دید آن فرد از لحاظ سیاسی در چه نقطه‌ای و عهده‌دار چه شغلی است و جامعه چه ارزشی برای این شغل قائل است. از لحاظ موقعیت فکری، باید دید اندیشه اعتزال که احمد بن ابی‌دؤاد متمایل به آن است، در دوره مورد بحث از چه جایگاهی نزد حاکمیت برخوردار بود. بطور کلی موقعیت سیاسی و فکری او نشأت گرفته از منصب، تفکر و رفتار اوست.

چالش بین عقل‌گرایی و نقل‌گرایی

سنت‌گرایی: Traditionalism این لغت از ریشه traditio به معنی تسلیم گرفته شده است و به معنای سنت و رسم کهن و محکمی است که بر اثر تداوم عملی در جامعه برقرار و پاسخگوی پاره‌ای از نیازها بوده و موجب کنش‌های متقابل اجتماعی می‌گردد.^۳

اصطلاحاً روش معمول در دین بدون آنکه واجب باشد و آنچه از پیامبر (ص) بر عمل آن

^۱ - جمیل صلیبا، واژه‌نامه فلسفه و علوم اجتماعی، ترجمه صادق سجادی، بی‌جا، چاپخانه حیدری، بی‌تا، ص ۴۶۴.

^۲ - داریوش آشوری، دانشنامه سیاسی، تهران، نشر گسترده، ص ۲۱۳.

^۳ - حسن علیزاده، فرهنگ خاص علوم سیاسی، مقدمه صادق زیبا کلام، تهران، انتشارات روزنه، چاپ دوم ۱۳۸۱، ص ۲۷۹.

مواظبت فرموده و گاهی ترک نموده است.^۱ سنت در اسلام عبارت از رفتار و کردار و حتی سکوت پیامبر (ص) که از طریق خبر و حدیث توسط راویان موثق پیامی به دیگر مسلمانان رسیده باشد. اهل سنت و سنت‌گرایان کسانی هستند که به قول خود پیرو سنت و رفتار آن حضرت می‌باشند. اهل سنت از روش پیامبر و صحابه و خلفای راشدین پیروی می‌کنند. آنچه که از ایشان رسیده باشد سنت و آنچه از آنان نرسیده باشد بدعت است.^۲ سنت‌گرایی آن جریان فکری است که روایات و احادیث گذشته را ملاک عمل می‌دانند و تعقل و انتقاد را امور ثانوی می‌شمارند.^۳

عقل‌گرایی: Rotionalism از ریشه ratio باور به اینکه عقل و فرد تنها شاخص و اساس معرفت معتبر بشری و تشخیص واقعیت‌ها می‌باشد.^۴ عقل‌گرایان برخلاف سنت‌گرایان که برای عقل جایگاهی در اصول و مبانی دین قایل نبودند، عقل برای تشخیص تکلیف کافی می‌دانستند و معتقد بودند پیامبر (ص) اگر آنچه می‌گوید موافق عقل باشد ما بدو محتاج نیستیم و اگر بر خلاف عقل حکم کند پیروی او لازم نیست و احکام او درخور انکار است.^۵ این گروه معتقد بودند که انسان می‌تواند با اندیشه خود به علوم دست یابد و به یاری سرشت فکری و بشری خویش به موضوعات، مسائل، اقسام براهین و وجوه تعلیم علوم راه یابد تا نظرش در جایی درنگ کند و وی را بر ترجیح راه درست بر خطا برانگیزد.^۶

۱ - مریم السادات رنجبر، فرهنگ فروزانفر، اصفهان، نشر پرسش، ۱۳۷۴، ص ۳۵۴

۲ - محمد جواد مشکور، فرهنگ فرق اسلامی، مقدمه و توضیحات کاظم مدیر شانه‌چی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۳۸، ص ۲۳۸

۳ - باقر ساروخانی، فرهنگ بزرگ علوم اجتماعی، تهران، انتشارات کیهان، چاپ اول ۱۳۷۰، ص ۸۲۴

۴ - علیزاده، همان، ص ۲۴۹

۵ - مشکور، همان، ص ۴۵۱

۶ - صلیبا، همان، ص ۳۴۲